

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12:37

*А. П. Гетьман, доктор юридичних наук, професор,
О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор*

ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ У СИСТЕМІ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ФРАНЦІЇ

Розглянуто досвід організації правового виховання у системі середньої освіти Франції. Показано специфіку концептуальних засад, а також особливості правового виховання в кожному з навчальних циклів. Робиться висновок про взаємопов'язаність громадянського, правового та соціального виховання у системі середньої освіти Франції.

***Ключові слова:** правове виховання, правова культура, принципи правового виховання, громадянськість, система середньої освіти Франції.*

Актуальність проблеми. Розв'язання численних проблем, що стоять перед сучасним українським соціумом, неможливе без удосконалення духовної культури громадян, підвищення рівня їхньої правосвідомості, відродження моральності як основи справжньої правової культури. З-поміж важливих та актуальних завдань, що їх покликані вирішувати суб'єкти правового виховання (таких, як чітке визначення ролі правового виховання в житті країни; з'ясування найоптимальніших його форм, адаптованих до новітніх умов суспільного розвитку; визначення тенденцій та особливостей функціонування; координація діяльності суб'єктів виховання тощо), особливого значення набуває стратегія правовиховної діяльності у середніх навчальних закладах України. В умовах євроінтеграційних процесів, притаманних сучасному етапу розвитку українського суспільства, у тому числі в освітній галузі, вивчення і використання кращого європейського досвіду правового виховання школярів сприяли б удосконаленню процесу формування правової культури української молоді.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Проблемі правового виховання в системі освіти України присвячено чимало публікацій, серед яких можна

виокремити праці С. Нікітчиної, В. Іова, Л. Красномоєць, О. Хоптяної, В. Загревої [1–4] та ін. Окрему групу складають автори, які вивчали досвід правового виховання в освітніх системах інших країн, зокрема в Японії та Сполучених Штатах Америки. Це передусім Н. Заїченко, А. Кирда, Ю. Калиновський, Г. Клімова [5–8]. Тим не менш залишаються недостатньо висвітленими практики правового виховання в країнах Європейського континенту.

У зв'язку із зазначеним *метою* статті є розгляд засадничих принципів європейської системи правового виховання на прикладі системи ліцейської освіти Франції.

Разом з коледжами ліцеї належать до середньої освіти Франції і становлять другий ступінь даної системи, який дозволяє отримати диплом бакалавра і згодом вступити до вищого навчального закладу. Навчання в ліцеї триває три роки [9].

З огляду на цілі правового виховання цей ступінь освіти вважається одним з найбільш значущих. Відзначимо, що правове виховання у французькому суспільстві не виділяється в окрему галузь, а є невід'ємною складовою системи громадянського, правового та соціального виховання (ECJS). Виходячи з потреб суспільного життя, в ліцеях усіх типів (загального, технологічного та професійного спрямування) було перероблено програму навчання та запроваджено систему громадянського, правового та соціального виховання в кожному з трьох навчальних циклів – другому, першому та випускному. Даний захід став принциповим нововведенням. І якщо кількість годин, виділених на цей комплекс, є доволі невеликою, проте стосовно цілей та методів така інновація є вельми значущою. Така система ґрунтується на декількох засадничих принципах, які й послідовно розглядатимуться.

Одна з найфундаментальніших місій виховної системи – сприяти формуванню громадянської самосвідомості. У зв'язку з цим необхідно враховувати, що саме в ліцеї частина учнів досягає громадянського повноліття, отримує своє виборче право, на відміну від іноземців, в яких такого права немає і які не в змозі здійснити свій політичний вибір. У контексті такої глибоко символічної реальності громадянство отримує й інші виміри, які саме ліцей має допомогти зрозуміти через систему громадянського, юридичного та соціального виховання.

Що ж означає «виховувати громадянськість» у шкільній системі Франції? На таке запитання можливі дві відповіді. Перша полягає у тому, аби зробити з громадянства предмет спеціальної дисципліни на кшталт математики, фізики, літератури тощо; громадянство, відтак, спочатку вивчалось б у школі, а згодом здійснювалося у громадянському житті. Такий підхід відповідає передусім традиційній концепції громадянського навчання, що передбачає засвоєння принципів, які у близькому чи віддаленому майбутньому можна застосувати в різних ситуаціях. Подібний шлях мав місце у навчальній системі, коли завдання ліцеїв, в яких навчалася невелика кількість учнів, доволі

суттєво відрізнялося від тих, які покликані вирішувати сучасні освітні заклади.

Друга відповідь обумовлена ідеєю, що громадянином не народжуються, а стають. У зв'язку з цим йдеться не про стале становище, а про перманентне становлення: громадянин – той, хто здатен втручатися в життя спільноти, а це передбачає поміркованість думки, здатність до роздумів, а також згоду на їх публічне обговорення. Отже, громадянство за такого розуміння – це конструктивна здатність втручатися або принаймні намірюватися втручатися в життя спільноти [9].

Саме другий підхід має здійснюватися в сучасній системі навчання. Тут поєднані два сутнісних моменти: з одного боку, дана система враховує рівень наявної громадянської культури учнів; з другого – масив набутих у процесі громадянського виховання теоретичних положень дозволяє учням вже на більш високому рівні виявляти знання, навички та вміння у соціальному, етичному та політичному вимірах. Чимало викладачів уже висловили свою зацікавленість з цього приводу, а також бажання сприяти такому баченню системи виховання.

Дійсно, якщо попередня виховна практика полягала у передаванні знання в формі послідовних очевидностей, з якими погодилися автори навчальних програм, учні засвоювали, крім цього, й дещо інше: вони вважали, що знання неодмінно пов'язане з авторитетом і навіть владою викладача. За такого розуміння учень намагався засвоїти знання лише пасивно, адже від самого початку погоджувався з тим, що знання йому передає фахівець – «той, хто знає краще». Застосування такої практики у правовому, громадянському та соціальному вихованні спричинило формування пасивних громадян, які сприймали знання як дещо «відсторонене» від соціальних, економічних та політичних цілей. У такому разі знання не створюється – його набувають; воно лише висловлюється і стверджується тим, хто має авторитет.

Однак знання – не тільки те, що може бути ретрансльовано; його також необхідно зробити власним надбанням тих, хто навчається. Учень зможе відчувати і здійснити свою громадянськість завдяки знанню, проте знанню, відтвореному ним же самим в одночасному особистому та спільному пошуку. Громадянське, правове та соціальне виховання має розумітися передусім як навчання, тобто набуття, засвоєння та інтеріоризація знань і вмінь. Завдяки такому процесу має згодом сформуватися зрілий, вільний, автономний громадянин, який через активну участь у спільноті здійснюватиме власні критичні міркування. У такий спосіб конститується справжня громадянська мораль; вона зумовлює насамперед громадянський вимір, що ґрунтується на повазі до іншого, дає змогу виробити необхідні для будь-якого соціального життя принципи «спільного життя з іншими». Отже, така мораль можлива тільки у громадянському вимірі, що передбачає увагу до колективних питань, а також бажання та вміння вирішувати публічні справи.

Однак школи та ліцеї не можуть і не повинні претендувати на те, аби бути єдиним місцем подібного навчання. Вони покликані брати у ньому повноправну участь разом з усіма іншими суб'єктами та інститутами виховання. Громадянське, правове та соціальне виховання не має підміняти (чи розумітися як таке, що підміняє собою) той процес формування, який характеризується різноманітними громадськими практиками в навчальних закладах та поза ними. Воно мусить зосереджуватися передусім на відкритті та вивченні таких практик. Громадянське, правове та соціальне виховання не є новою дисципліною з-поміж інших. Переважно дана система має бути доповненням до знань, отриманих у перебігу вивчення головних соціально-економічних дисциплін, що викладаються в ліцеї. Більш того, зазначена система виховання може ґрунтуватися на досвіді навчання в царині громадянського виховання, програми якого поєднують сталі навчальні практики з залученням і врахуванням особистих міркувань. Таким чином, йдеться про організацію поєднання і діалогу відповідних умінь навколо інтегрального концепту громадянськості.

Тим не менш, чи не єдине нове вміння, якого необхідно навчити і виробити завдяки системі громадянського, правового та соціального виховання, полягає у використанні права, що часто не враховується належним чином французькою системою шкільного навчання. Йдеться насамперед про відкриття сенсу права як гаранта свобод, а не про викладання права з вузькоюридичної точки зору.

Актуалізація сукупності наявних знань у межах системи громадянського, правового та соціального виховання вже дозволила задовольнити практичну потребу, висловлену ліцеїстами наприкінці минулого століття, у зв'язку з їхнім бажанням навчитися висловлюватися та брати участь у дебатах з приводу громадських питань. Уміння учнів аргументовано обговорювати спільні проблеми, відтак, стає одним з вагомих результатів педагогічної підтримки даного проекту.

Обрання вектора, спрямованого на навчання аргументованому обговоренню громадських питань, не є ні демагогічною концесією, створеною спеціально для учнів, ні даниною моді; це означає навчання вмінню обирати плідний метод. Аргументоване обговорення сприяє мобілізації та засвоєнню знань, які належать навіть до зовсім різних галузевих дисциплін: історії, філософії, літератури, біології, географії, економіки, фізики, фізичного виховання. Воно відповідає сучасним запитам та відповідно здійснюється в практиці аргументації. Йдеться не тільки про конкретний досвід, дуже рідко, на жаль, представлений в практиці навчання; не менш важливим для педагогів є завдання навчити учнів виробляти раціональну засаду їхніх аргументів, а також відрізнити аргументи від передсудів, перш ніж заявляти про слабкість останніх. Таким чином, зазначений досвід має ґрунтуватися на науково побудованих засадах, не бути імпровізацією, а завжди передбачати ретельне підготування. Це означає, що даний досвід спирається на документи, попередньо рекомендовані викладачами та розроблені учнями; це у свою чергу втілюється у твор-

чій самостійній роботі, яка передбачає пошук, редагування, доповіді або проблемні виступи, що зумовлює відповідальність стосовно редакцій та висновків. Обговорення має ґрунтуватися на повазі до іншого і відповідно виключати будь-які форми інтелектуальної чи свідомо ідеологічної диктатури. Воно мусить розглядатися як можливість навчитися слухати іншого, обговорювати аргументи іншого, поважаючи його особистість [9].

Таке бачення надзвичайно сприяє гнучкості процесу засвоєння знань та вмінь: одна й та ж сама тема програми може розглядатися залежно від потреб та преференцій кожного навчального класу; актуальні події можуть одночасно або враховуватися, або відкладатися для подальшого розгляду.

Документальне досє, на якому ґрунтуватиметься подальше обговорення, є свідченням плідності новаторського характеру таких заходів. Воно може набувати декількох перемінних форм: презентація основоположного тексту або тексту закону, відбір статей у пресі, збирання свідоцтв, пошук або вироблення відео-, аудіо- та фотодокументів. Саме тут система громадянського, соціального та правового виховання може використовувати всі інтерактивні можливості пошуку актуальної інформації. Декілька типових прикладів є в кожному з класів, однак вони не мають обмежувального характеру, який суперечив би педагогічній свободі викладачів. Зв'язок з іншою інновацією, яку складають так звані «особистісно забарвлені праці», є також очевидним та має активно використовуватись. У межах свободи педагогічного вибору учні мають набути навичок, завдяки яким вони зможуть долучитися до вивчення юридичних правил та юридичних інститутів. Так, стосовно конкретних навчальних та життєвих ситуацій (з обов'язковим урахуванням можливостей інших дисциплін) у практиці правового виховання можна виділити три суттєві аспекти розгляду правил.

Перший аспект стосується вивчення обставин і умов використання правил та інститутів, в яких ці правила застосовуються. Як зазначають фахівці, нині спостерігається чітка тенденція забувати генезу та історію правила. У сучасних наукових розробках має бути не тільки відновлене дослідження походження правила, а й продовжене вивчення його новітньої історії. Так, у родинних відносинах традиційно існують правила, що супроводжують батьківську владу, якій будь-яка дитина має підкорятися; однак у сучасних умовах, особливо протягом останніх трьох десятиріч, ставлення до батьківської влади зазнало певних трансформацій і також має стати предметом спеціального дослідження і обговорення. Ця правова проблема є надзвичайно актуальною особливо для учнів ліцеїв, адже вони перебувають у віці, в якому конфлікти з батьками є найбільш частими.

Крім того, правила, що визначатимуть майбутні трудові відносини ліцеїстів, можуть бути зрозумілі за наявності знань про колізії та конфлікти, що протягом століття зумовлювали і зумовлюють трудове право. Відтак, надзвичайно корисним у такому разі стає курс історії. Вивчення умов зароджен-

ня правила, показання при цьому, що воно – історичний продукт, а не апріорний абсолют, сприяє гуманізації юридичного правила: воно більше сприймається не як догма, а як правило життя. Шкільний заклад як такий також може слугувати об'єктом і метою навчання: стиль внутрішнього керівництва ліцею може бути проаналізований і вивчений стосовно його витоків та сьогодення, що підтвердить зв'язок з навчанням у коледжі та вищих навчальних закладах.

Другий аспект передбачає вивчення застосування правил зацікавленими соціальними акторами. Наявність правила ще не означає обов'язкову необхідність його використання, як уявляли це його створювачі, адже практика застосування правила може віддалятися від принципів, які було покладено в основу його створення. Відтак, необхідно змусити учня запитати себе, чому соціальні актори іноді змушені використовувати правило скоріше в одному контексті, ніж в іншому. У такий спосіб можна показати, що одне й те ж саме правило може по-різному використовуватися залежно від соціально-економічних контекстів, епох чи країн. Знання з історії, соціально-економічних дисциплін, французької мови (власне кажучи, під час читання відповідних текстів) обов'язково мають бути використані. У свою чергу, географія сприяє символічному пізнанню простору та є ілюстрацією ефективності сполучення приватних та публічних, індивідуальних та колективних інтересів у певному географічному середовищі. Наприклад, відкрита зона з її додатковими привабливими можливостями може сприяти певним економічним процесам та використовуватися як податковий рай. Отже, школа може запропонувати численні ілюстрації використання певних юридичних правил.

Третій аспект стосується дискурсу, що виробляє правила. Кожна епоха продукує дискурс, за допомогою якого раціонально виправдовуються існуючі правила. Від епохи до епохи, від місця до місця такі дискурси можуть настільки відрізнятись, що впадають у суперечність. Громадянське, юридичне та соціальне виховання як виховання громадянськості має навчити здатності аналізувати існуючі дискурси. Саме на таких визначених цілях, зафіксованих програмою навчання французької мови у ліцеї, мусить базуватися система громадянського, юридичного та соціального виховання, постійно вдаючись до прикладів із згаданих дисциплін, наприклад, до історії. У зв'язку з цим одним із завдань можна назвати вивчення та аналіз Декларації прав людини та громадянина, що сприятиме переосмисленню розуміння текстів 1789 та 1889 років. Громадянин має навчитися ідентифікувати та тлумачити їх, якщо бажає повністю засвоїти сучасний основоположний текст. Окремий ілюстративний матеріал складають промови щодо шкільного навчання з вуст різних партійних діячів, політиків, профспілкових лідерів, батьків учнів тощо [9].

Матеріальні умови здійснення системи громадянського, правового та соціального виховання мають також слугувати досягненню загальної мети. Запровадження програми громадянського, правового та соціального виховання передбачає суттєве перегрупування навчального часу. Бажано обрати вісім місячних послідовних курсів по дві години на тиждень кожний; такі курси

пристосовані до педагогічних умов щодо як ритму (темпу приготування та контролю документів), так і тривалості занять, необхідної, аби максимальна кількість учнів могла взяти участь в обговоренні. Гіршим варіантом через брак часу вважається ритм одна година у два тижні. Якомога більша кількість викладачів з їхніми знаннями, культурою, причетністю до ліцейського життя мають сприяти такій освіті. Участь зовнішніх осіб, обізнаних у соціальних дослідженнях, також є вельми бажаною. Офіційне керівництво закладів має сприяти такій практиці; це передбачає, що навчання мусить бути організоване в усіх класах ліцею; керівництво також має організовувати координацію, обмін досвідом та узагальнення викладацьких практик.

«Архітектура» програми, розрахованої на три класи ліцею, має відповідати загальній меті і бути спрямованою на аналіз громадянства як поняття, вивчення його принципів, модифікацій та практик, а також на зіставлення з сучасними реаліями. Природно, що акцент має бути зроблено на різних аспектах цієї проблематики в кожному з класів ліцею.

У другому класі вивчається тема «Від життя в суспільстві до громадянства». Усвідомлення громадянства розпочинається з вивчення соціального життя, що його має зрозуміти учень, аби за допомоги аналізування приготуватися до набуття свого нового політичного статусу, а також ідентифікувати себе з певним державним утворенням. Об'єкти вивчення, обрані в соціальному житті, складають основу даного виду навчання та дозволяють учням відкрити один з різноманітних вимірів громадянства. У такий спосіб поглиблюється та збагачується те, що було попередньо вивчене в коледжі [9].

У першому класі головною є тема «Заклади і практики громадянства». Вивчення громадянства сприяє аналізу функціонування провідних політичних закладів міста та країни. Основну увагу приділено засадничим конституційним принципам, які втілюються у сфері діяльності політичних партій, виборчій системі та політичних правах. У цей період навчання також формуються уявлення ліцеїстів про судові установи відповідно до існуючих інтересів (наприклад, арбітражний суд та трудове законодавство, господарський суд та технології продажу, законна влада та суди особливої підсудності). Розмаїття концепцій, установ та практик громадянства розглядається передусім за допомогою порівняльного аналізу, а також у синхронії та діахронії.

У випускному класі вивчається тема «Громадянство в умовах трансформацій сучасного світу». Протистояння громадянства суттєвим трансформаціям сучасного світу дає змогу вийти, навіть поза спеціальним полемічним наміром, на теми, що потребують обговорення, наприклад, на різні концепції рівності, роль засобів масової інформації, незалежність юриспруденції або на питання, пов'язані з розвитком родинних, наукових, соціальних відносин. Можна також розглядати проблеми, пов'язані з європейською уніфікацією та глобалізацією, а також з їхнім впливом на політичні інституції. Особлива увага звертається на тему «Захист миру», в межах обговорення якої виховна система має змусити учнів замислитися над проблемою призовної служби [9].

Оцінювання результатів громадянського, правового та соціального виховання має відобразити особливості такого навчання. Не містячи або містячи доволі мало нових знань, програми не можуть бути представлені виключно у вигляді змістовних модулів. У них зроблено акцент на цілі та набуття навичок. Необхідні методичні документи пропонують, не нав'язуючи, приклади для використання. Оцінювання має враховувати, з одного боку, що таке навчання не передбачає набуття принципово нових навичок порівняно з іншими дисциплінами, а з другого – особливості педагогіки, що здійснюється тут безпосередньо. Оцінювання, що триває протягом другого, першого та випускного класів, виходить, по-перше, з внеску та якості робіт, виконаних учнями до та після навчання; по-друге, з якості досвіду, який має бути осмисленим протягом кожного етапу навчання. Викладачі також мають ураховувати доречність використаних в кожній програмі понять.

Стислий огляд основних принципів правового виховання в системі середньої освіти Франції дозволяє зробити такі **висновки**. Правове виховання у французькому освітньому просторі є органічною складовою системи громадянського, правового та соціального виховання. Основним принципом цієї системи є розуміння громадянськості як перманентного становлення, що передбачає вміння молодих громадян раціоналізувати свої міркування та брати плідну участь в обговоренні проблем життєдіяльності спільноти. Громадянський вимір обумовлює не тільки певні етичні засади вирішення публічних справ, а й інтеріоризацію засвоєних протягом навчання основоположних понять (передусім правових), що дозволяє на практиці стверджуватися вільній, автономній особистості громадянина держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нікітчина С. О. Морально-правове виховання учнівської молоді на уроках правознавства / С. О. Нікітчина ; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1997. – 159 с.
2. Правове виховання та правовий захист учнів : навч. -метод. посіб. / В. Ю. Іова, Л. В. Красномоєць ; Хмельн. обл. ін-т післядипл. пед. освіти. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2009. – 200 с.
3. Хоптяна О. В. Правове виховання учнів 5–6 класів у навчально-виховному процесі шкіл-інтернатів : метод. рекомендації / О. В. Хоптяна ; Хмельн. гум. -пед. акад. – Хмельницький : ХмЦНТЕІ, 2008. – 200 с.
4. Загрева В. Я. Правове виховання старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл-інтернатів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / В. Я. Загрева ; Ін-т проблем виховання АПН України. – К., 2002. – 216 с.
5. Заїченко Н. В. Особливості позакласної роботи з учнівською молоддю в школах США / Н. В. Заїченко // Коледжанин. – 2003. – С. 32–37.
6. Кирда А. Г. Особливості розвитку цілей освіти в розвинених країнах світу і Україні (друга половина ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / А. Г. Кирда ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 26 с.
7. Кузьменко О. Формування громадянських вмінь у школах США / О. Кузьменко // Історія в школах України. – 2005. – № 5. – С. 32–38.

8. Правове виховання в сучасній Україні : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2010. – 368 с.
9. L'Education civique, iuridique et Sociale // Bulletin Officiel du ministre de l' Education Nationale et du ministre de la Recherche HS № 7 du 31 aot 2000. – Електронний ресурс. – Режим доступу : <http://www.education.gouv.fr/bo/2000/hs6/civique.htm>

ОПЫТ ОРГАНИЗАЦИИ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ В СИСТЕМЕ СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ ФРАНЦИИ

Гетьман А. П., Данильян О. Г.

Рассмотрен опыт организации правового воспитания в системе среднего образования Франции. Показаны специфика концептуальных основ, а также особенности правового воспитания в каждом из учебных циклов. Сделан вывод о взаимосвязанности гражданского, правового и социального воспитания в системе среднего образования Франции.

Ключевые слова: правовое воспитание, правовая культура, принципы правового воспитания, гражданственность, система среднего образования Франции.

EXPERIENCE OF THE ORGANIZATION OF LEGAL EDUCATION IN SYSTEM OF SECONDARY EDUCATION OF FRANCE

Get'man A. P., Danilyan O. G.

This article is dedicated to the experience of juridical education in French secondary education system. There is shown the specifics of conceptual basics, and the peculiarities of juridical education in every circle of education. It is drawn conclusion about intercommunications of civil, legal and social education in the system of secondary education of France.

Keywords: juridical education, juridical culture, principles of juridical education, civility, French secondary education system.

УДК 1:316.4

*О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор;
В. М. Грубов, доктор політичних наук, доцент*

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУСПІЛЬСТВА ЯК СИСТЕМИ: СИСТЕМНИЙ І СИНЕРГЕТИЧНИЙ АСПЕКТИ

З позицій системного і синергетичного підходів проаналізовано суспільство як певний тип системи, що складається з різномірних взаємопов'язаних елементів і підсистем, властивостей та відносин. Показано, що соціальна система створюється